

Etienne Gilson'da Tanrı ve Felsefe İlişkisi Üzerine Bir İnceleme ^a

İLYAS ALTUNER ^b

Öz: Etienne Henry Gilson, özellikle ortaçağ felsefe tarihi alanında önemli eserler kaleme almış ve çeşitli araştırma merkezlerinin kurulmasına önyak olmuş ünlü bir Fransız düşünürdür. Gilson, Yeni-Thomasçılık adı verilen felsefe akımına mensuptur. Ortaçağ felsefesi ve modern felsefe üzerine çok sayıda eser yazmıştır. *Tanrı ve Felsefe* eseri, metafiziğin en önemli konusu olan Tanrının varlığı problemini ele alır. Gilson'a göre, akıl Tanrının varlığı konusunda çok önemli ve ikna edici şeyler söyleyecek güçtedir. Felsefe tarihi, bu hükmün doğru olduğunu göstermektedir. Dini konularda düşünmenin pek fazla yarar sağlamayacağını öne süren katı pozitivist ve maddecî görüşlerin, bilim ve düşünce dünyasındaki çekiciliklerini yitirmiş olmaları, Tanrı ve felsefe ilişkisini yeniden ciddi bir felsefe problemi haline getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Etienne Gilson, Tanrı, felsefe, ortaçağ felsefesi, modern felsefe, metafizik.

An Inquiry into the Relation to God and Philosophy in Etienne Gilson

Abstract: Etienne Henry Gilson is a prominent French thinker who has received essential works, particularly in the field of history of medieval philosophy and has led the establishment of various research centers. Gilson is the follower of the philosophical movement called Neo-Thomism. He has written many works on medieval and modern philosophy. His *God and Philosophy* deals with the problem of the existence of God, which is the most crucial subject of metaphysics. According to Gilson, the intellect is capable of telling significant and persuasive expressions about the existence of God. History of philosophy shows that this judgment is right. The fact that strictly positivist and materialist views, which suggest that thinking of religious matters do not provide high benefit, has lost the appeal of the world of science and thought, has made the relation to God and philosophy a severe philosophical problem again.

Keywords: Etienne Gilson, God, philosophy, medieval philosophy, modern philosophy, metaphysics.

^a Bu yazı, Etienne Gilson'un *Tanrı ve Felsefe* adlı eseri üzerine yapılan bir incelemedir. Mükün olduğunca eserin yazım sırası gözetilmiş ve eserde belirtilen önemli görüşlere değinirken filozofların eserlerine yapılan atıflar gösterilmiştir. Bkz. Gilson, *Tanrı ve Felsefe*, I-IV.

^b İğdir Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
Bülent Yurtseven Kampüsü, 76000, Iğdır, Türkiye [altuneril@yahoo.com]

1. Tanrı ve Yunan Felsefesi

Gilson, batı kültür tarihinin her bir bölümünün Yunanlılarla başladığını söyler, ancak ona göre felsefi Tanrı kavramının kaynaklarını bu medeniyette görmenin pek o kadar da açık olmadığını belirtir. Eski Yunanlılarda felsefenin kaynağı konusundaki mülahazaların tamamı neredeyse Aristoteles'e dayanmaktadır. Bu yüzden bizler onun söylediklerini ele alma bakımından Thales'i ilk filozof olarak görmekteyiz. Aristoteles, Thales hakkındaki sözlerinde onun arkhe olarak suyu gösterdiğini belirttikten sonra, ondan her yerin tanrılarla dolu olduğu sözünü aktarır.¹ Her şeyin kaynağının su oluşuyla her yerin tanrılarla dolu olduğunu uzlaşırmanın imkânı üzerinde durmak gerekir.

Gilson, uzlaştırma yolunun ilki olarak su ve Tanrı kavramlarını özdeş saymak gerektiğinden bahseder. Böyle bir yorumda mutlak Tanrı ile kozmogenetik Tanrı bir ve aynı güç sayılmış olacaktır. Oysa Thales, suyun Tanrı olduğunu veya dünyayı dolduran tanrılar arasında mutlak Tanrının olduğunu söylemediğine vurgu yapan Gilson, bunun mantıklı olmayacağını söylemektedir. Gilson, karşılaşılan güçlüğü çözenin diğer bir yolu olarak da suyun Tanrıya dönüştürülmesi yerine Thales'in tanrısının suya dönüştürülmesi olduğunu söyler. Ne Thales ve ne de onu takip eden diğer tabiatçı filozoflarda kelami düşüncenin izine rastlamanın imkânsız olmasından hareketle, Thales'in bu sözünden gerçekten tanrıların kastedilmediği söylenebilir. Thalesin ifadesi, belki de ruhun bütün evrende baştanbaşa yayılmış olduğu görüşünden ilhamla söylenmiş olabilir.

Her iki yaklaşımın yanlışlığını dile getirdikten sonra, üçüncü bir tez üzerinde durmaya çalışan Gilson, filozofların söyledikleri şeyi kastettikleri sonucunu çıkarmanın en doğru yöntem olacağı görüşündedir. Zira yirmi beş asır önce söylenmiş bir sözün bağlamının anlaşılabilmesi için dönemin incelenmesi gereklidir. Gilson'a göre bunu yapmanın en akıllıca yolu Homeros ve Hesiodos'un şiirlerine bakmak olur. Çünkü Tanrı kelimesinin anlamı hususun-

¹ Aristotle, *Metaphysics*, 983b ve *De Anima*, 411a.

da ilk dikkati çeken şey, bu kelimenin kaynağının felsefi olmadığıdır.

Bu kelime tamamen ilahiyatçı şairlere ait olan şiirlerde yer alan kelime olup Yunan düşüncesini yorumlayanlar tarafından filozofların sistemlerine adapte edilmişlerdir. Ancak Yunan şiirlerindeki tanrıların pek çok şeye ad olarak verildikleri görülür. Ama onların mahiyetleri ne olursa olsun, bütün bu tanrı adları canlı güçlere işaret etmektedir. Yunanlılar, yalnızca fiillerinin değil aynı zamanda düşüncelerinin de nihai noktada tanrılara bağlı olduğuna inanmaktaydılar. Yunan tanrıları daima canlı oldukları için asla ölmezler. Yunan kafasında hayat ve kan kavramları birbirinden ayrı değildir. Yunan tanrıları kan kaybetmezler, çünkü onların kanları yoktur ve bu yüzden de ölümsüzdürler.² Ancak onlar ölmemelerine rağmen uyuma özelliklerine de sahiptirler. Bu bakımdan Uyku, bütün tanrıların ve insanların Rabbidir.³ Bu anlamda bir Yunan tanrısı, kendi hayatı üzerinde yönetme hakkına sahip bir başka yaşayan varlıktır. Yunanlılara göre dünyada olup biten her şey dışarıdan gelmektedir. Bütün var olanların ilk ilkesi olarak gördüğü şeyi tanrılaştırmanın bir Yunan filozofu için o kadar kolay olmadığı görülmüş olmaktadır.

Bir filozof tarafından eğer her şeyin "x" olduğu ve "x"'in de Tanrı olduğu söylenmiş olursa, her şeyin bir Tanrı olduğu söylenmekle kalınmayıp her şeyin aynı Tanrı olduğu da söylenmiş olur. Gilson'a göre, Yunan filozofları, bunu söyleyerek birdenbire Stoacıların panteizmine ulaşabilirler ve Yunan felsefesini nihayetine götürebilirler yani Yunan tabii kelamının gelişimini kapanış noktasına getirebilirlerdi. Ancak kendi tanrılarını kaybetmemek adına bunu yapmamışlardır. Bir filozof kendisine evrenin hangi maddeden oluştuğuna dair sorduğunda, tamamen objektif ve şahsi olmayan bir soru sormuş olmaktadır.

Gilson, Yunan filozoflarının Tanrı kelimesini kullandıklarında, basit bir şeyden daha fazla değeri olan bir sebebi kastettiklerini

² Homeros, *İlyada*, V.339-42.

³ Homeros, *İlyada*, XIV.233.

söylemektedir. Dünya düzeni problemi için geniş kapsamlı ve tek bir çözümün bulunmamasından dolayı, onların güçlüklerle karşılaştıkları söylenebilir. Onlara göre gerçek, temelde deneyimleyebildikleri şeyler olacaktır. Onlar gerçek hakkında, Gilson'a göre, "o nedir" sorusunu sormaktaydılar. Sorulara verecekleri yanıt ne olursa olsun, Yunan filozofları her zaman tabiatı kendi kendini açıklayan bir gerçek olarak karşılarında aldılar. Gilson'a göre, Hesiodos'un *Theogonia*'sı, teolojik bir durumu yani dünyayı bir veya birden çok tabii şeylere dayanarak felsefi bir açıklamaya kavuşturmayı değil de, belli kişilere dayanarak dini bir açıklama yapmayı amaçlayan durumunu hala korumaktadır.⁴ Mitoloji din olduğu gibi felsefe de bilgidir ve her ne kadar gerçek dinle gerçek bilgi sonunda anlaşmaktalarsa da birbirlerinden farklı sorunları, kanıtları ve çözümleri temsil etmektedirler. Yunanlılar, daima nitelikte sorular sormuş ve bu sorulara yine dini nitelikte cevaplar vermişlerdir. Bir diğer gerçek, önde gelen Yunan filozoflarının, dünyaya ilişkin kendi dini yorumlarıyla felsefi yorumlarını kolayca uzlaştıramadıkları gerçeğidir.

Gilson, herhangi bir kimse ya da bir filozofun, kişi olarak bilimsel ve felsefi sebeplerden geniş ölçüde farklı bir tür sebebe aşına olduğunu söylemektedir. Bu da insanın kendisini bilmesi olarak ortaya konabilir. İnsan kendisini bildiği için benim ve kendisinin yanı sıra başka şeyleri de bildiğinden onlardır diyebilmektedir. Doğrusu, insan bilgisi kanalıyla, dünya kendi varlığının farkında olmayı başarabilmektedir. İnsan bilen bir varlık olarak nesnelere birbirini ayırabilmekte ve dolayısıyla varolan şeyler hakkında bilgi sahibi olduktan sonra onlar karşısında takınacağı tavrı belirleme imkânına sahip olmaktadır. İşte nesnelere tarafından belirlenmeyecek onlar hakkındaki bilgiyle hayatı düzenlemeye, Gilson, hürriyet adını vermektedir. Eylemlerini bilgisine göre düzenlediği içindir ki, insanın iradeye sahip varlık olduğu söylenir. Kendi kendini belirleme gücüne sahip yegane varlık, bu açıdan insan olmaktadır.

Bunun böyle olduğunu anlamak, Gilson'a göre, aynı zamanda

⁴ Hesiodos, *Theogonia*, I vd.

Yunan mitolojisinin derinliklerinde saklı bulunan gizli kaynağına, dolayısıyla Yunan dinine gitmek demektir. Mitolojinin, gerçek dine giden yolun ilk basamağını oluşturması yönünden, ayrıca kendi başına din olma hakkına sahip olduğu söylenebilir. Yunan felsefesi, gündün güne gelişen bir aklileşme süreci sonunda Yunan mitolojisinden doğmuş olamaz. Çünkü Yunan felsefesi, dünyayı, şeylerin dünyası olarak anlamak için gösterilen bir akli çabadır. Oysa Yunan mitolojisi, dilsiz ve sağır şeylerin oluşturduğu bir dünyada kişiliğe sahip yegane varlık olan insanın yalnız bırakılmamasına ilişkin kesin kararını dile getirmektedir.

Büyük Yunan filozoflarının bu durumda hem ilkelere hem de tanrılara ihtiyaçları vardır. Platon, bir şeyin gerçekten var olduğunu söylerken, daima o şeyin mahiyetinin hem zorunlu hem de rasyonel olduğunu kastetmektedir. Gilson, gerçek anlamda var olmanın maddi olmama, zorunlu ve rasyonel olmayla aynı olduğunu belirtmektedir. Ona göre, bu anlamıyla Platon'un İde dediği şey de bundan başkası değildir. Platon, İyilik İdesi'ni güzel ve doğru olan her şeyin evrensel yaratıcısı, ışığın kaynağı ve görünen dünyadaki ışığın sahibi, ideler dünyasında aklın ve hakikatin kaynağı olarak niteler.⁵ Ezeli ve akledilir ideler realitenin kendisidir; hakikat olan şey, şu veya bu insan değil, insanın bizzat değişmeyen özüdür.

Fakat tüm bu söylenenlere rağmen Platon'un İyi'ye Tanrı dediği bir gerçek olarak ortada durmaktadır. Her şeyden önce, İde'nin bir Tanrı olarak düşünülmesi, Gilson açısından sakıncalı görünmektedir. İde ne bir kişi ne de bir ruh sayılabilir, olsa olsa bir kişi olmaktan çok bir şey olan akledilir bir sebeptir. Nitekim Platon, bir pasajında yaratıcıdan ezeli idelerin tarzına uygun eylemde bulunan bir tanrı olarak bahseder.⁶ Bazı çağdaş bilim adamlarının bu gerçeği kabul etmeye yanaşmamalarının sebebi, Gilson'a göre, Hıristiyan düşüncesinin hâkim olduğu şu kadar zamandan sonra tanrıların en yüksek hakikat ve en gerçek varlıklar olmadıkları bir

⁵ Plato, *Republic*, 517b-c.

⁶ Plato, *Timaeus*, 28c-d.

dünyanın bulunma ihtimalinin son derece güç olmasını düşünmeleridir. Bununla birlikte, Platon'un zihninde tanrıların idelerden daha aşağıda oldukları bir gerçektir. Platon idelerin ilahi olduklarından söz etmesine rağmen onların tanrı olduklarından bahsetmez. O, ruhu tanrı olan güneşin İyi'nin çocuğu olduğunu söylemesine rağmen, ancak bizzat İyi'nin Tanrı olduğunu söylememektedir.⁷ Başka bir yerde ise Platon adalet, iffet ve bilgiden ilahi aklın düşünce objeleri olarak bahsederken Akıl'a Tanrı demek, onun objelerine Tanrı adı vermemektedir.⁸

Görüldüğü gibi, Platon'un dünyası, Thales ya da Homeros'un dünyasından daha az tanrılarla dolu değildir ve Platon'un tanrıları da felsefi ilkelerinden farklıdır. Platon'un hakiki dininin insanların dua ettikleri ve ihtiyaçlarını bildirdikleri sayısız tanrılar karşısında duyulan bir yüceltme duygusundan ibaret olduğunu öne süren Gilson, her yerin tanrılarla dolu olduğunu Thales'ten sonra onun da söyleyerek ilahi koruyucularına sadece hak ettikleri değeri verdiğini söylemektedir. İdeleri felsefi açıklama ilkeleri olarak icat eden Platon, tanrıları icat etmemiş ve onlar kendisine Yunan mitolojisinden miras kalmıştır. Çünkü ona göre tanrılar zaten vardılar ve insanları koruyup gözetiyorlardı.⁹

Aristoteles ise, Gilson'un deyimiyle, kendi nesnel ve realist yolunda giderek, Platon'un kanıtlamalarından felsefi tanrı kavramının kaynağına ilişkin bir öğreti çıkarmıştır. Aristoteles'in ilk hareket ettiricisi aynı zamanda bu evrenin de tanrısıdır. Bu bakımdan Tanrı olmak, ilk felsefi ilke ve dünyanın ilk sebebi için takdire şayan bir kazançtır. Eski Olimpos tanrılarının bir yana itilmeleri, sadece felsefe için değil, din için bile bir kayıp olmaktan çok bir kazançtır. Tanrıların başlarına gelecek asıl tehlike, onların ulûhiyetlerini yitirmeleri olacaktır.

Aristoteles'in dünyasının tepe noktasında bir İde değil, hiçbir şeye ihtiyaç duymadan var olan ezeli bir düşünme fiili bulunmak-

⁷ Plato, *Republic*, 508a-d.

⁸ Plato, *Phaidros*, 247c.

⁹ Plato, *Laws*, 907a-b.

tadır. Gilson buna kendi kendini düşünen ilahi düşünce ya da yalnızca Düşünce adını vermektedir. Onun altında akıllar, felekler ve en son oluş-bozuluş dünyası yer almaktadır ki, böyle bir öğretilerde dünyanın teolojik yorumu, felsefi ve bilimsel yorumuyla bir araya gelmektedir.¹⁰ Onun tanrısı, dünyayı yaratan bir tanrı olmadığı gibi, dünyadan ayrı bir varlık olduğunu bile bilmemekte, dolayısıyla dünyadaki varlıklarla bir ilişki içinde bulunmamaktadır. Aristoteles'in tanrısı göklerde bulunduğu için dünya ile ilgilenmek de insana düşmektedir. Yunanlılar Aristoteles sayesinde açıkça rasyonel olan teolojiye kavuştular, fakat bu arada dinlerini de kaybettiler.

Gilson, Yunan mitolojisinin halk tanrılarının dini işlevlerini sürdürmelerine rağmen, filozofların aklileştirilmiş tanrılarının artık yapacakları dini görevleri kalmadığını söylemektedir. Marcus Aurelius'a göre, her şeyin meydana getirdiği tek bir evren ve her şeyde var olan tek bir Tanrı, Cevher, Kanun, bütün akıllı varlıklarda ortak olan tek bir akıl ve tek bir hakikat vardır. Dünyada kendini bulmaklığından dolayı insanın yapacağı en iyi şey, dünyayı sevmek olacaktır.¹¹ Dünyanın kanunlarına iste de istemese de insanın tabi olma zorunluluğu vardır; evrensel sebep, her şeyi kendisiyle birlikte silip süpürmektedir.¹² Aurelius'un bu düşünceleri, aynı zamanda Yunan hikmetinin de son sözleri olmuştur. Bu ise, Yunanlıların dinlerini kaybetmeksizin dünyanın felsefi bir açıklamasını yapmadaki başarısızlıklarını ortaya koymaktadır.

2. Tanrı ve Hıristiyan Felsefesi¹³

Gilson'a göre, Yunan filozofları felsefi bakımdan anlaşılabilir bir dünyada tanrılarını nasıl bir vereceklerini merak edip dururlarken, Yahudiler felsefenin sorduğu sorunun cevabını verecek olan Tanrıyı bulmuşlardır. Yahudiliğin tanrısının ilk belirgin özelliği, onun birliğidir: Tanrınız olan Rab, bir tek Rabdir.¹⁴ Birkaç ke-

¹⁰ Aristotle, *Metaphysics*, 1071b-5a.

¹¹ Aurelius, *Düşünceler*, IV. 23 ve VII. 9.

¹² Aurelius, *Düşünceler*, IX. 29.

¹³ Gilson, *Ortaçağ Felsefesinin Ruhu*, I vd.

¹⁴ Tekvin, 6.4.

lime ile veya basit bir yolla bundan daha önemli bir devrim yapmanın imkânsız olduğunu belirten Gilson, Musa'nın dilinde bu sözlerin metafizik bir ilkeyi dile getirmediğini de belirtmektedir.

Eğer evrenin ilk sebebi ve ilkesi hakkında düşünmekte olan herhangi bir filozof Yahudiliğin tanrısını gerçek Tanrı olarak kabul ederse, felsefesindeki mutlak sebep ile Tanrıyı zorunlu olarak özdeş kabul edecektir. Yahudiliğin tanrısına inanan bir kimsenin öncelikle bilmesi gereken şey, gerçeğin mahiyetinin ne olduğu konusunda ne söylenmiş olursa olsun, onun dini ilkesi ile felsefi ilkesi çakışmak zorundadır. Yahudilerin Tanrı ile olan ilişkileri, şahsi ilişkiler çerçevesinde yani kişilerin bir başka kişiyle olan ilişkisi şeklinde olmuştur. Tanrı Musa'ya, kendi adını Var Olan O (O ki Vardır) şeklinde halka söylemesini bildirmiştir.¹⁵ Gilson'a göre bu, felsefe tarihinde devrim yaratan ve felsefi olmayan bir cümledir. Daha sonra Yahudilerin bu şahsi tanrısı, İncil'in öğretileri sayesinde seçilmiş bir ırkın tanrısı olmaktan çıkarak bütün insanlığın evrensel tanrısı olmuştur. Tanrının adı Benim idi ve bir Hıristiyan filozof, bu adı her şeyin mutlak sebebi olarak koymak zorundadır.

Gilson, Platon'un söylemleriyle Hıristiyanların söylemlerinin hemen hemen aynı şey olduğunu dile getirmektedir. Musa O ki (O Şahıs) Vardır derken, Platon da O ki (O Şey) Vardır demektedir. Tanrı birincisinde aynı zamanda ikincisi de olurken, ikincisinde aynı zamanda birincisi olamaz. Zira birisi olmak, bir şey olmaktan daha fazla şeyi içerir. Yunan felsefesi dünyayı rasyonel bir biçimde açıklamanın tekniğini verirken, Yahudi-Hıristiyan vahyi ise sayısız felsefi kavramları dini inanç dünyasına getirmektedir. Miladi ikinci yy.dan itibaren insanlar hiçbir Yunan filozofunun aklına gelmemiş olan fikirleri açıklamak için Yunan felsefi tekniğini kullanmak zorunda kalmışlardır. Var olan her şeyin mutlak sebebinin var olan bir kimse olarak ortaya koymak ve onun hakkında söylenecek en iyi sözün O Var Olandır demekle, Hıristiyan vahyi, varlığı gerçeğin en derin tabakası ve ulûhiyetin de mutlak sıfatı olarak yerleşmiş olmaktadır.

¹⁵ Çıkış, 3.14.

Yunan felsefi düşüncesiyle Hıristiyanlığın ilk karşılaşması Plotinus'un etkisinde kalan Saint Augustinus sayesinde olmuştur. Plotinus, Devlet kitabında anlatılan İyi İde'sini Platon'un Parmenides'te anlattığı başka bir ide yani Bir ile özdeş saymaktadır.¹⁶ Plotinus'un Bir'i tasvir edilemediğinden ona ad verilemez ve bütün varlıklar ondan sudur etmekle bütün varlıkların tanrısıdır. Akıl ise, ondan sudur etmekle münferit ve farklı varlıkların çokluğuna gebe olmasından dolayı bir tanrı olmaktadır. Bir şey anlaşılmadığı sürece var değildir. Bu demektir ki, varlık veya var olan, akılla birlikte ortaya çıkmaktadır. En tepede Bir, onun altında Akıl ve onun da altında diğer varlık alanı bulunmasından ötürü, Plotinus sistemiyle Hıristiyanlığın tanrısı sistemleştirilmek istenmiştir.

Augustinus'un bu sistemde Hıristiyanlığın tanrısını bulması gayet normaldir. Çünkü Kutsal Kitap da benzeri şeyleri söylemekteydi: Başlangıçta sadece Kelam vardı ve Kelam tanrıyla birlikteydi ve Kelam Tanrıydı.¹⁷ Gilson'a göre Augustinus, Plotinus'un Enneadlar'ını okuduğunda Hıristiyanlığın teslis akidesini orada hazır bulmuştur. Ancak Gilson, her iki dünya görüşü arasında bir mukayesenin kabul edilemez olduğunu, bu iki dünyada birbirleriyle uyum içinde olacak bir tek noktanın bulunmadığını söylemektedir. Bunun sebebi ise, bunların metafizik yapıları arasındaki temelde bulunan farklılıktır. Plotinus'un Bir diye adlandırdığı tanrısı, her şeyin, kendisinin bile farkında olmadan ondan sudur ettiği bir tanrıdır. Bu ilke her bir şeyin üstünde olup onun düşünmesini gerektiren bir sebep de yoktur.¹⁸

Gerçek adı O ki Var Olandır olan Tanrının mutlak ilke olduğu Hıristiyan varlık metafiziğinde salt bir var olma fiili, kendi başına ve hiçbir kısıtlama konmaksızın alındığında, zorunlu olarak, var olması mümkün olan her şey olur. O ki vardır, hiçbir kimseye veya hiçbir şeye varlık verme ihtiyacı duymadan kendi yetkinliğinin tam oluşunu ve kendi kutsallığını ezeli olarak yaşayabilir. Gilson'a göre, varlığı mümkün olanın aşağı derecede de olsa bir tür tanrı

¹⁶ Plotinus, *Enneads*, VI.7.41.

¹⁷ Augustine, *Confessions*, VII.9.13.

¹⁸ Plotinus, *Enneads*, VI.7.37.

olması bir tarafa, tanrılıkla hiçbir ilgisinin olmaması gerekir. Bu tür mümkün ve sonlu varlıkların var olmalarının yegane izahı, onların O Varolandır tarafından hür bir yaratma fiiliyle yaratılmış olmalarıdır. O ki Vardır'ın kendisi olmayan bir şeye varlık vermesine Hıristiyan felsefesinde Yaratma adı verilir. Onun birliğinde payı olmayan her şey, zorunlu olarak doğrudan doğruya Tanrıdan çıkmış değil, aksine Tanrı tarafından yaratılmıştır. İşte Augustinus'un Hıristiyan dünyası bu şekildedir. O gördü ki, insan ruhu, her ne kadar nurun varlığına tanıklık etmekte ise de kendi başına nur değildir; fakat Tanrının Kelam'ı, Tanrı olduğu üzere, dünyaya gelen herkesin kalbini aydınlatan gerçek nurdur.¹⁹

Platon'un düşündüğü şekliyle insan, ruh ve beden bütünlüğünden oluşan bir varlık değil, esas itibarıyla ruhani bir varlıktır. Onun kendi ifadesiyle söyleyecek olursak, insan, bir beden kullanan ruhtur.²⁰ Platon ve Plotinus'un anladıkları şekliyle diyalektik, inanın derece derece kendi ulûhiyetinin tam anlamıyla farkında olması sayesinde bir tür felsefi kurtuluşa ermesini sağlayan bir yöntemden başka şey değildir. İşte, Gilson'a göre, Augustinus'un bunlardan alınan metotlarla Hıristiyanlığın tanrısına ulaşmasının çok güç olduğunu görmesinin sebebi de aslında bundan başka bir şey değildir. Augustinus tarafından bildirilen tanrı Hıristiyanlığın tanrısı olmak durumundadır ve onun saf varlık olması hususunda söylenecek en iyi söz, O Varolandır olmalıdır. Fakat Augustinus varlığı felsefi dille anlatmaya koyulunca, Yunan düşüncesinin varolma ile maddi varolmama arasındaki özdeşliğe dayanmak zorunda kalmıştır. O, bir şeyin varolmasının ne demek olduğu sorusuna o şey ne ise o olmaktır yanıtını vermiştir ki, bu yanıt, Hıristiyan bir filozof açısından tatmin edici değildir.

Bu durum başka bir metafizik evrenin bulunmasını gerekli kılmış ve Thomas Aquinas tarafından Aristoteles'in evreni açıklanmaya çalışılmıştır. Gilson'a göre, Aristoteles'in Aquinas tarafından açıklanması, onun Hıristiyan vahyi ışığında yeni bir şekle

¹⁹ Yuhanna, I.7-9; Augustine, *Confessions*, VII.9.13.

²⁰ Plato, *Alcibiades I*, 129e-30c.

dönüştürülmesi şeklinde adlandırılması doğru olur. Aristoteles'in Düşünce'si, Aquinas'ın tabii kelimadan önemli bir unsur haline gelmiştir. Fakat burada düşünce, metafizik bir değişikliğe tabi olmuş ve bu değişiklik onu Eski Ahid'in O ki Vardır'ına dönüştürmüştür.²¹ Aquinas'ın Tanrıya verdiği isim O Varolandır şeklindedir. Öyleyse bu varolanın ne olduğu bilinmelidir. O varlık ve varolma arasındaki ayrımı görmekte ve varlığın varolan olduğunu söylemektedir. Varolmak daha başka bir şey olup yakalanması daha zordur; çünkü o, metafizik yapısının derinliklerinde yatmaktadır. Varlık bir isim olarak töze işaret ederken, varolmak bir fiildir ve fiili göstermektedir.

Gilson, Yahudi-Hıristiyan vahyinin, filozoflara varolmanın Mutlak Varlık'a verilecek en uygun ad olduğunu öğrettiği güne kadar, bu insanların özlerin ötesine geçerek gerçek sebepleri oluşturan varoluş enerjilerine ulaşamadıklarını iddia etmektedir. Bir şey, kendisinde olmayanı başkasına veremez; o halde Aristoteles'in Düşünce'si de O ki Vardır olmadığı için varlık veremezdi. Birisi kalkıp da varolmayla ilgili tüm problemleri özlerin dilinden varlık diline çevirmeye başlayınca, kesinbir metafizik ilerleme ya da daha doğrusu metafizik bir devrim başarılmış olur. Aquinas'ın metafiziği, Gilson'a göre, tabii kelim tarihinde daima bir zirve noktası olmuştur ve hala da öyledir.

Aquinas, Tanrı hakkındaki bazı bilgilerin hem doğal yolla hem de akılla bilinebileceğini savunurken, Tanrının hem üç hem de bir oluşunu bilmenin insan aklının kapasitesini aştığını söylemektedir.²² Evreni, mutlak anlamda Kendibaşına Varolan'a dayanan belli varlık fiillerinin oluşturduğu bir dünya olarak görmeyi kendimizden istemek, Gilson'a göre, açıkçası temelde kavramlarla çalışan aklımızın gücünü kopma noktasına kadar germek demek olur. Bazı Hıristiyan ilahiyatçılar, Tanrının O ki Vardır olduğundan emin olmalarına rağmen, böyle bir Tanrıya vahyin yardımı olmadan sadece felsefi düşünce ile ulaşıp ulaşılamayacağı husu-

²¹ Aquinas, *Summa Theologica*, I.13.11.

²² Aquinas, *Against Gentiles*, I.3.

sunda şüpheler taşımaktaydılar. Beşeri tecrübemizde özü varolan ve belli bir şey olmayan hiçbir şey yoktur. Tecrübi olarak verilmiş olan şeyin tanımı varlık değildir; dolayısıyla o şeyin özü de varlık değildir. O halde varlık özden ayrı olarak düşünülmelidir. Bilim bize dünyanın niçin varolduğunu değil nasıl varolduğunu anlatabilir. Özü yalnızca varolmak yani salt varlık fiili olan bir varlıktan söz etmek, Hıristiyanlığın tanrısını evrenin mutlak sebebi olarak ilan etmek olur. Son derece gizli olan Tanrı O ki Vardır, aynı zamanda en zahir olan Tanrıdır. İşte bu Augustinus ve Aquinas'ın bir araya gelmiş olduğunu göstermektedir. Augustinus Tanrının esas itibarıyla kendi başına varolan Ezeli Hikmet, Aşk ve Sonsuzluk olduğunu dile getirirken,²³ Aquinas bilen varlığın tek bir şey ve her şeyde zımnen Tanrıyı bilebileceğini belirtir.²⁴ Gilson'a göre, bundan daha da ileri gitmek imkânsızdır; çünkü insan akli, metafizik ilkelerin en yükseğinden daha öteye gidemez.

3. Tanrı ve Modern Felsefe

Modern felsefeyi Ortaçağ felsefesinde olduğu gibi kilise adamları değil de kilisenin dışında kalan insanlar ortaya koymuştur. Bunu da doğaötesi bir Tanrı sitesi için değil, insanoğlunun yeryüzündeki siteleri için yapmışlardır. Gilson'a göre son derece önemli olan bu değişiklik, Descartes'ın *Yöntem Üzerine Konuşma* adlı eserinin ilk bölümünde kendi varlığında veya dünyanın büyük kitabında bulunabilecek olanın dışında herhangi bir bilgiyi araştırmayacağını ilan etmesiyle daha bir açıklık kazanmıştır.²⁵ Descartes'ın bu ifadesi Tanrı, din, hatta ilahiyatı bir yana itmeyi amaçlamamakta, yalnızca bunların felsefi düşüncenin konularını oluşturmadığı söylemini ifade etmeye çalışmaktadır. Aquinas'a göre ilahiyat, diğer bütün beşeri bilgilerden önce gelmekte, mutlak anlamda bir üstünlük arz etmekteydi. Çünkü ona göre ilahiyatın gerçek konusu Tanrıdır ve insan bilgisinin en yüksek objesini oluşturmaktadır.²⁶ Descartes ne ilahiyatı bir yana ittiği ne de felsefeyi

²³ Augustine, *Confessions*, X.10.25.

²⁴ Aquinas, *Summa Theologica*, I.2.1.

²⁵ Descartes, *Discourse*, I.

²⁶ Aquinas, *Summa Theologica*, I.1.6.

ilahiyattan ayırdığı için Aquinas'tan ayrılır. Onda yeni olan şey, pratik açıdan felsefi hikmetle dini hikmet birbirinden ayırmasıdır. Descartes, ilk sebeplerin ve gerçek ilkelerin akli bilgisi olup bilinebilen her şeyin kendisinden çıkarıldığı bir hikmet anlayışı peşindedir. O, ilahiyata saygı duyduğunu ve herkes gibi kendisinin de cennete gitmeyi arzuladığını vurgulamaktadır.²⁷

Descartes felsefesi doğrudan veya dolaylı olarak ilahiyat eliyle düzenlenmekte değildi. Gilson'a göre, Yunan filozofu akli metotla tabii kelimeler problemine yaklaştığı zaman sadece Yunan mitolojisiyle karşı karşıya bulunmaktayken, Descartes aynı felsefi probleme Hıristiyanlığın tanrısıyla karşı karşıya gelmeden yaklaşamazdı. Descartes, Hıristiyanlıktan tamamen koparılmış bir felsefenin ilk ilkesi ile felsefenin Hıristiyan vahyinin etkisinden uzak kaldığı sürece bir türlü keşfedemediği Tanrının aynı şey olduğunun sonunda ortaya çıkacağından bir an olsun şüphe etmemiştir. O, bilimsel pozitivizmin öncüsü sayıldı kadar Cizvit hocalarının sadık bir öğrencisi de sayılmıştır. Aslına bakılırsa Descartes, bir ve aynı zamanda her ikisidir; fakat bu, aynı sorular karşısında takındığı tavırdan dolayı değildir. Gilson, Descartes'ın tanrısının Hıristiyanlığın tanrısından farklı olduğu görüşünden asla kuşku duymaz. Varlık Descartes'ın görüşünce zihne yine Tanrı tarafından yerleştirilmiş olan bir fikirdir ve gerçekte de olması gerekir. Varlık, yetkinlik olarak, bu sıfatın eksikliğini düşünmenin çelişki olduğunu ayrıca gösterir. O halde varolma Tanrıdan ayrı düşünülemez ve dolayısıyla tanrının varlığı zorunlu olur.²⁸

Bütün insanlarda ulûhiyet fikri bulunmasına rağmen, bu insanların tamamı Hıristiyan olmamışlardır. Gilson, Descartes'ın Tanrı idesinin Platon'un İyi idesinde olduğu gibi bir hatırlama olduğu kanaatindedir. Fakat bu hatırlama ruhun daha önce yaşamış olduğu hayatındaki bir ideyi hatırlaması değil, Descartes'ın çocukken kilisede öğrendiği şeyleri hatırlamasıdır. Descartes'ın Tanrı fikri bir tür dedüksiyonla kanıtlanmaya çalışılır ve bu zincir-

²⁷ Descartes, *Discourse*, II.8-9 ve VI.8.

²⁸ Descartes, *Meditations*, V.

rin halkalarının yalnızca yer değiştirmesi bile bu felsefi kanıtın tümünü alt üst etmek için yeterlidir.²⁹

Gilson'a göre Kartezyanizmin Tanrı fikri metafizik açıdan doğru olduğundan, bu Tanrı, bilime fiziğin gerçek ilkelerini temin etmektedir. Başka hiçbir kimse sistemli bir açıklama yapabilmek için fiziğe ihtiyacı olan ilkeleri veremeyeceğinden dolayı, ancak Kartezyanizmin tanrısı gerçek Tanrı olabilir. Descartes'ın Tanrısı, kendi varlığı için hiçbir sebebe ihtiyacı olmayan salt bir fiilden ibaret değildir. O, kendi varlık sebebi durumunda olan, kendi başına varolan sonsuz bir enerji gibidir. Kendi başına Tanrı, Descartes'a göre, dini inancın objesi olmaktadır. Akli bilginin objesi olan ise, felsefenin ilkeleri arasında en yüksek yeri işgal eden Tanrıdır. Aquinas'ın Tanrısı sonsuz bir varlık deryası olduğu halde, Descartes'ın Tanrısı sonsuzca güçlü bir varlık kaynağıdır. Descartes'ın mekanik dünyası, aynı miktarda hareketin evrende korunduğu düşüncesine dayanmaktadır ki, böylece onun Tanrısı değişmeyen bir Tanrı olmaktadır.

Yaratıcı olma, şüphesiz Hıristiyanlığın tanrısının özelliğidir diyen Gilson, özü yalnızca yaratıcı olan bir tanrının Hıristiyanlığın Tanrısı olamayacağını belirtir. Hıristiyanlığın tanrısının özü yalnızca yaratmak değil, aynı zamanda varolmaktır. O ki Vardır, aynı zamanda, istediğinde yaratabilme gücüne de sahip bir Tanrıdır. Descartes'ın Tanrısı felsefi mutlak olarak cılız doğmuştur. Bu Tanrı Hıristiyanlığın tanrısı olup felsefi bir ilke durumuna düşürülmüştür. Dolayısıyla onun gerçek adı O ki Vardır olmayarak, daha çok Tabiatın Yaratıcısı olarak düşünölmüştür. Descartes bunu, Tabiat sözünden Tanrıdan ya da Tanrının yaratılmış varlıklar alanına yerleştirdiğı düzen ve yatkınlıktan başkasını anlamadığını belirterek onaylamış olmaktadır.³⁰ Kartezyanizmin tabii kelamının en başta gelen tarihi etkisi, Gillson'a göre, dini ibadetin objesi olan Tanrı ile felsefi düşüncenin ilkesi olarak kabul edilen Tanrının bir kez daha birbirinden koparılması olmuştur.

²⁹ Descartes, *Principles*, Önsöz.

³⁰ Descartes, *Meditations*, VI.

Descartes'ın takipçilerinden olan ve Kartezyanizmi daha da ileri götürmeye çalışan Malebranche, Kartezyen felsefe ile Augustinyen felsefe arasında orijinal bir senteze varmıştır ki, bu anlayışa göre Tanrı, hem beşeri bilgi düzeyinde hem de fiziksel sebeplilik düzeyinde yegane yeterli sebep olarak öne sürülmekteydi. O da Tanrıyı Musa'nın tanımladığı gibi O ki Vardır şeklinde tanımlamaktadır.³¹ Şüphesiz bu Gilson'a göre Hıristiyanlığın tanrısıdır.

Gilson, Malebranche'ın Augustinus'un Tanrı görüşünü bütünüyle ihya ederken aynı zamanda Kartezyen eğilimlerin de bu görüşler içine sızdığını söylemektedir. O, kendince yeterli derecede Kartezyen olmayan Descartes'ın Tanrısını tümüyle Kartezyenleştirmiştir. Plotinus'un Akıl'ına Malebranche'ın ilahi kelamından daha yakın bir şey yoktur ki, neredeyse onun Kelam'ı, Plotinus'un Akıl'ına tekabül etmektedir. Malebranche'ın metafizik düşüncelerinin açık sonucu, tabiatüstü Tanrı anlayışının sonucu olmuştur ki, bu Tanrının iç hayatı Kartezyen dünya modeline göre tasavvut edilmiştir. Onun vahye dayanan ilahiyatı, tabii bir felsefeye olmadığı gibi, felsefesinin Tanrısı da dininin Tanrısıyla aynı değildir.

Bir başka Kartezyen filozof Leibniz, Tanrı hakkında özlerin tek sebebi olarak bahseder. Sadece Tanrı veya Zorunlu Varlık'ın mümkün olduğunda yani özü tasavvur edildiğinde varlığı da zorunlu olmuş olur.³² Leibniz'in Tanrısının en belirgin özelliği, onun mutlak yetkin bir varlık olmasıdır ve bu haliyle de aynı zamanda sonsuzca kerem sahibi bir varlıktır.³³ Gilson'a göre *Monadoloji*'nin Tanrısı, daha sonraları Leibniz'in bizzat keşfettiği sonsuzca küçüğün hesaplanması vasıtasıyla hangi dünyanın yaratılması gerektiği problemini çözen Platon'un İyi'sinden başkası değildir.

Kartezyanizmin diğer önemli temsilcisi olan Spinoza'nın Tanrısı mutlak anlamda sonsuz olan bir varlık olup kendi kendisinin sebebidir; çünkü öz, varlığı içine almaktadır.³⁴ Tanrı mutlak özdür ve onun varlığından gelen zorunluluk varolan her şeyi zorunlu

³¹ Malebranche, *Metaphysics*, II.4.

³² Leibniz, *Monadology*, 44-5.

³³ Leibniz, *Discourse*, I.3.

³⁴ Spinoza, *Etika*, I. tan. 1 ve 6.

kılar. Öyleyse o, tıpkı varolan her şeyin ezeli ve sonsuz ilahi mahiyeti zorunlu olarak içine alması gibi, varolan her şeyi içine alır.³⁵ Muhalifleri çoğu kez kendisini bir ateist olarak nitelemişlerdir. Din açısından bakıldığında bu ithamın yanlış olduğu söylenemese bile, bir filozof olarak Spinoza, kendi felsefi Tanrısı karşısında en inançlı kişilerden biridir, felsefi tanrısıyla sarhoş olmuş durumdadır. Gerçekten de Spinoza müesseseleşmiş dinler karşısında tavır takınmış, bu dinlerin insanların pratik ve siyasi amaçlarına hizmet etmek için icat edilmiş antropomorfik batıl inançlardan başka şey olmadığını savunmuştur.³⁶ Spinoza, Gilson'a göre, O ki Vardır'ı O şey ki Vardır'a dönüştüren bir Yahudi'dir ve O ki Vardır'ı sevebilmiştir ama onun tarafından sevmeyi asla beklememiştir. Onun metafizik araştırması, hiç değilse O ki Vardır olmayan herhangi bir dini Tanrının mitten başka bir şey olmadığını göstermiştir.

Deizmin Tanrısı, vahye dayalı Tanrı anlayışının dışında ve vahyin Tanrısının masalımsı niteliği üzerinde Spinoza ile uyum içinde bulunan bir anlayıştan ibarettir. Ama kendilerine verilen sıfatlar göz önünde bulundurulduğunda, onların bir Tanrıya inandıkları görülmektedir. Onların tanrısı Platon'un İyi İdesi, Aristoteles'in Düşünce adını verdiği Tanrısı ya da Spinoza'nın Cevher'i ile aynı bağlamda değildir. Deistlerin tanrısı, evrensel olarak bütün insanlarca aynı şekilde ve aynı Övgü ve Dua kuralları içinde ibadet edilen mutlak bir varlıktır. Nihayet onların Tanrısı, adaleti bu dünyada olmasa bile iyinin ödüllendirilip kötünün cezalandırıldığı yer olan öte dünyada gerçekleştirecek olan Tanrıdır. Bu, aslında Platon'un Devlet'inin sonundaki öte dünya mitti ile aynı anlamdadır, ama Gilson bunu dile getirmemektedir.

4. Tanrı ve Çağdaş Düşünce

Tanrı probleminin bugünkü durumu, Gilson'a göre, Kant ve Comte'un düşüncelerinin etkisi ve hâkimiyeti altındadır. Kant'ın eleştirisiyle Comte'un pozitivizmi şu noktada birleşmektedir: Her iki doktrinde de bilgi kavramı, nilimsel bilgi kavramına ve bilimsel

³⁵ Spinoza, *Etika*, II. ön. 45.

³⁶ Spinoza, *İnceleme*, Giriş.

bilgi kavramı da Newton fiziğinin sunduğu türden bir anlayışa indirgenmiştir. Ama hangi açıdan bakarak bakalım, hiçbir olgu, Tanrı kavramına bir açıklık getirememektedir. Tanrı, bilimin konusuna girmediğinden dolayı tabii kelimeler dediğimiz alan, aslında verimsiz bir konuşmadan ibaret kalmaktadır.

Eğer Kant'ın inkılabıyla Descartes'inki arasında bir karşılaştırma yapılırsa, ikincisinin inkılap adına çok zor layık olduğu görülür. Kant, eleştirisinde Tanrının aklın saf bir idesi yani bilgiyi birliğe kavuşturan genel bir ilke olabileceğini savunur ama Tanrı ona göre bilginin konusu olamaz yahut biz Tanrının varlığını ancak pratik aklın bir gereği olarak ortaya koyabiliriz. O son durumda Tanrının varlığının bilgi konusud eğer de bir postulat olduğunu ileri sürer. Comte ise bilimin sebep kavramına ihtiyacı olmadığını söyler. Bilim adamları şeylerin niçin var olduklarını değil nasıl var olduklarını sorarlar. Bütün bu soruların pozitif bilgiyle hiçbir ilişkisinin bulunmadığını söylemek, aynı zamanda Tanrının varlığı ve mahiyetine ilişkin her türlü düşüncenin de kökünü kesmek demek olur. Onların başka hiçbir şeye indirgenemeyen ve nihai olarak bize verilmiş olan bilim dünyasının akli bir yorumunu elde etmenin ötesinde başka bir tutkuları yoktur.

Descartes, Leibniz ve Spinoza'nın Tanrı anlayışlarının kendilerine özgü değerlerini ölçüp tartarak vakit harcamanın bir gereği olmadığından bahseden Gilson, onların Hıristiyanlığın yaşayan Tanrısının yan ürünleri olan Tanrı fikrine ulaştıklarını iddia eder ve bugün bizim için yegane seçimin Kant yahut Descartes'tan çok Aquinas olduğunu bildirmektedir. Kant Saf Aklın Eleştirisinde Tanrının varlığının kanıtlanamayacağını ortaya koyduktan sonra yine de Tanrının hiç değilse nazari akıl düzeyinde birleştirici bir fikir ve pratik akıl düzeyinde de ahlaki bir postulat olarak varsayımın gereği üzerinde ısrar eder.³⁷ Tanrının nazari değeri pekâlâ tartışılabilir ama varlığı inkâr edilemez. Bizim problemimiz bu kavramın doğruluk değerini belirlemektir. Tanrı problemine vereceğimiz nihai cevap ne olursa olsun Tanrının bilimsel olarak göz-

³⁷ Kant, *Critique of Pure Reason*, II.II.III.I-5.

lemlenebilen bir varlık olmadığı hususunda görüş birliği içerisindeyiz. Tanrı kavramı bilimsel bir kavramın tersine, tarih içinde daima bir varoluş problemi olarak yani belli bir varlığın niçin varolduğu ile ilgili olarak kendisini bize göstermektedir.

Metafiziğin son sözü varlık değil varolmaktır. Gerçek metafiziğin nihai çabası bir fiille bir fiil ortaya koyamak yani bir hüküm verme fiiliyle varlığın mutlak fiilini ortaya koymaktır ki, onun mahiyeti insanın anlama gücünü aşmaktadır. Bir insanın metafiziği nerede biterse dini orada başlar. Fakat gerçek dinin başladığı noktaya iletecek olan yegâne yol, insanı mahiyetleri düşünmenin de ötesine, varlığın sırrına iletecektir. Fakat bu işi, ancak filozofların Tanrısı ile İbrahim, İshak ve Yakub'un O ki Vardır'ı demek olan Tanrısının aynı olduğunu idrak edenler yapabilirler.

5. Ateizmin Çıkmazı

Kendisinden Tanrının varlığına dair deliller istenen Gilson, bu konuya dair ilgisinin fazla olmadığını ama buna zorlandığını belirtmektedir. Bizzat kendisinde ve dünyada bulunan aşkınlaştırıcı bir gerçekliğin Tanrı kelimesine karşılık olduğuna o kadar emindir ki, böylesine emin olduğu bir konuyla ilgili bazı deliller arayıp bulma fikrinin kendisine hiç de ilginç gelmediğini söylemektedir. Bu deliller, ona sadece bildiğinden daha fazla şey öğretmeyeceği gibi, kendi ispatlarının bir neticesi olmaktan daha çok onların sebebi durumunda olan ve önceden kazanılmış bu gerçekliklerin biri lehine kafa yormak gibi bir duyguya da sahip olmadığını belirtir.³⁸

Mademki Tanrının varoluşu benim için kendiliğinden kesin gözükmektedir diyen Gilson, öyleyse başkalarının Tanrının var olmadığını söyleyebilmelerine sebep olan delilleri merak ettiğini belirtmektedir. Gilson için tartışma konusu olan şey, Tanrının varlığı değil, var olmayışıdır. Bu sebeple Gilson, ateizm lehine başvuru delillerin bazılarını tanımak ve sınamak istemektedir. Bundan da Gilson şunu kastetmektedir: Dogmatik ve pozitif ateizmi yani mükemmel bir tefekkürden sonra gerçekte hiçbir şeyin Tanrı

³⁸ Gilson, *Ateizmin Çıkmazı*, 7.

kelimesine karşılık olmadığını akli bir kesinlik olarak ileri süren doktrin. Gilson, bundan da hiçbir şey veya hiçbir varlık demek istediğini belirtmektedir. Bu kavramın olumlamasını Tanrının bir olumlaması, onun yadsınmasını ise Tanrının bir inkârı olarak belirten Gilson, bu kavramı oluşturan unsurların temelini Wolf'un ifadesiyle üç kısım olduğunu belirtmektedir.

1. Tanrı aşkın bir varlık olmalıdır yani benden ve âlemden bağımsız olarak varolan bir varlık.
2. Tanrı, aynı zamanda zorunlu bir varlık olmalıdır. Öyle ki, onu bulduktan sonra delilini aramaya ihtiyaç olmasın.
3. Tanrı, geri kalan her şeyin sebebi olmalıdır.

Gilson, bu şartları belirlemedeki sebebini şöylece açıklar: Tanrının varlığını olumlamak, Tanrı diye isimlendirilen herhangi birinin varlığını olumlamak demek değildir. İlk önce Tanrının iletişim kurulacak bir varlığa sahip olduğu, kısaca onun var olduğu kabul edilmeksizin Tanrıyı kendisinin bir haberleşmesi ve kendisinin bir lutfu olarak tanımlamak mümkün olmadığı gibi, onun mutlak kudretini varlığın haberleşmesi şeklinde tarif etmek de mümkün değildir.

Gilson'a göre, ateizmin pek çok çeşidi olmakla beraber, bilimsel ateizmin olamayacağını, böyle bir yargının kendisiyle çelişik olacağını belirtir. Çünkü bilim, Tanrı kavramını değerlendirme yetkisine haiz değildir. Ancak salt bazı ilmi metotlarla ele alınan bir takım problemlerle dolu bazı zihinlere haz bir ateizm vardır. Burada bilimsel olmaktan öte şahsi bir tutum söz konusudur. Zaten tecrübe de bu tutumun hayat boyunca değişebileceğini ve bunun ne bir obje ne bir ispat ne de bir inkâr olduğunu göstermektedir. Bir de pratik ateizm vardır ki, belki de en yaygın ateizm şekli olan dinsizliktir. Bu ateizm, bizzat inananların şuurunda en sinsi bir tehdit ve sanki Tanrı yokmuş gibi yaşamaktan ibaret olan bir ateizm şeklindedir.³⁹

Gilson'a göre, temelde pratikle ilgili olan bu ateizm, birer teist

³⁹ Gilson, *Ateizmin Çıkmazı*, 9-10.

olarak bizi ilgilendirmemektedir. Ona göre bizi ilgilendiren, din hakkında ne düşündüğü bağlamındaki soruya cansız bir şekilde karşı olmadığı cevabını veren yansız kişilerin ateizmidir. Bu insanlar, ateist olup olmadıklarını bilmedikleri gibi, bunu anlamak için belki de böyle olduklarını keşfetme korkusuyla kaygı bile duymamaktadırlar. Gilson, Rusya'daki Marksist ateizmin felsefi bir değerinin olmadığını ileri sürerek onun sosyal ve siyasi bünyeye dâhil edilmiş resmi ve politik bir ateizm olduğunu belirtir. Zira o, öz itibarıyla ne felsefi ne de teolojiktir.⁴⁰

Gilson'a göre, özellikle dikkatimizi üzerine çekecek olan ateizm şekli ise, felsefi ateizmdir.⁴¹ Tanrının metafizik kavramı bahis konusu olduğu, bu da tabii ilahiyat adı verilen şeyin zirvesi olduğu için, bu anlamda o tür ateizme teolojik de denilebilir. Ancak Tanrının vahyi kendiliğinden hangi şekli almış olursa olsun, vahyedilmiş dinlerin tanrısından söz edilmeyecektir. İster Marx ve Engels'in Tanrıyı ahyon olarak gören fikri,⁴² ister Nietzsche'nin Tanrı öldü sözü,⁴³ ister Sartre'ın Tanrının var olamayacağı düşüncesi,⁴⁴ isterse olguların anlamsızlaştırma eğilimi bağlamında Tanrının var olmadığını ispatlamak mümkün olsun ya da olmasın,⁴⁵ bu ateistlerin hiçbirisinden bunu ispat etmeleri beklenemez. Bu ise, Tanrının varlığını keşfetmemiz için çürütülemez felsefi delillerin mevcut olmadığı fikrini telkin etmek için yeterlidir.

Kaynaklar

Aristotle, *De Anima (On the Soul)*, trans. Hugh Lawson-Tancred, Penguin Books, London 1986.

Aristotle, *Metaphysics*, trans. Hugh Lawson-Tancred, London: Penguin Books, 2004.

Augustine, *The Confessions*, trans. Edward B. Pusey. Oxford: Jon Harry Parker, 1853.

⁴⁰ Gilson, *Ateizmin Çıkmazı*, 10.

⁴¹ Gilson, *Ateizmin Çıkmazı*, 40-50.

⁴² Marks & Engels, *Felsefe Üzerine*, VI.

⁴³ Nietzsche, *Zerdüş*, IV.

⁴⁴ Sartre, *Varoluşçuluk*, I.

⁴⁵ Wittgenstein, *Tractatus*, 7.

- Aurelius, Marcus, *Düşünceler*, çev. Şadan Karadeniz, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- Descartes, René, *Discourse on the Method*, trans. John Cottingham & Robert Stoothoff & Dugold Murdoch, *The Philosophical Writings of Descartes*, vol. I, Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- Descartes, René, *Meditations on First Philosophy*, trans. John Cottingham & Robert Stoothoff & Dugold Murdoch, *The Philosophical Writings of Descartes*, vol. II, Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- Descartes, René, *Principles of Philosophy*, trans. John Cottingham & Robert Stoothoff & Dugold Murdoch, *The Philosophical Writings of Descartes*, vol. I, Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- Gilson, Etienne, *Ateizmin Çıkmazı*, çev. Veysel Uysal, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1994.
- Gilson, Etienne, *Ortaçağ Felsefesinin Ruhu*, çev. Şamil Öçal, İstanbul: Açılım Kitap, 2003.
- Gilson, Etienne, *Tanrı ve Felsefe*, çev. Mehmet S. Aydın, İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1999.
- Hesiodos, *Tanrıların Doğuşu (Theogonia)*, çev. Sabahattin Eyuboğlu & Azra Erhat, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1977.
- Homeros, *İlyada*, çev. Azra Erhat & A. Kadir, İstanbul: Can Yayınları, 2004.
- Kant, Immanuel, *Critique of Pure Reason*, trans. Paul Guyer & Allen W. Wood, Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Leibniz, Wilhelm, *Discourse on Metaphysics*, trans G. R. Montgomery, New York: Prometheus Books, 1992.
- Leibniz, Wilhelm, *The Monadology and Other Essays*, trans R. Latta, London: Oxford University Press, 1948.
- Malebranche, Nicolas, *Dialogues on Metaphysics and on Religion*, trans. Morris Ginsberg, London: George Allen & Unwin, 1923.
- Marks, Karl & Engels, Friedrich, *Felsefe Üzerine*, der. ve çev. Mehmet Türdeş, İstanbul: Morpa Kültür Yayınları, 2003.
- Nietzsche, Friedrich, *Böyle Buyurdu Zerdüşt*, çev. Turan Oflazoğlu, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2001.

- Plato, *Alcibiades I*, trans. Benjamin Jowett, *The Dialogues of Plato*, vol. II, London: Oxford University Press, 1892.
- Plato, *Laws*, trans. Benjamin Jowett, *The Dialogues of Plato*, vol. V, London: Oxford University Press, 1892.
- Plato, *Phaedrus*, trans. Benjamin Jowett, *The Dialogues of Plato*, vol. I, London: Oxford University Press, 1892.
- Plato, *The Republic*, trans. Benjamin Jowett, *The Dialogues of Plato*, vol. III, London: Oxford University Press, 1892.
- Plato, *Timaeus*, trans. Benjamin Jowett, *The Dialogues of Plato*, vol. III, London: Oxford University Press, 1892.
- Plotinus, *The Enneads*, trans. Stephen MacKenna, London: Penguin Books, 1991.
- Sartre, Jean-Paul, *Varoluşçuluk*, çev. Asım Bezirci, İstanbul: Say Yayınları, 2001.
- Spinoza, Benedictus, *Etika*, çev. Hilmi Ziya Ülken, İstanbul: Ülken Yayınları, 1984.
- Spinoza, Benedictus, *Teolojik-Politik İnceleme*, çev. Cemal Bâli Akal & Reyda Ergün, Ankara: Dost Kitabevi, 2008.
- Thomas Aquinas, *The Summa against the Gentiles*, trans. English Dominican Fathers, London: Burns Oates & Washbourne, 1923-4.
- Thomas Aquinas, *The Summa Theologica*, trans. Fathers of the English Dominican Province, London: Burns Oates & Washbourne, 1914-25.
- Wittgenstein, Ludwig, *Tractatus Logico-Philosophicus*, trans. Charles Kay Ogden, London & New York: Routledge, 2000.